

Kanonizáló relevanciarendekről és gyakorlati alternatíváikról¹

A kanonizációnak abból a módjából indulok ki, amely az irodalom kanonikus szemléletének paradigmává válásán alapul, megvizsgálom, milyen hatásai vannak ennek az irodalomoktatásra, majd megmutatom az irodalmi írás-olvasás ritmusainak azt az életünkben betöltött szerepét, melyet a kanonikus szemlélet és oktatás háttérbe szorít, végül pedig levonok néhány következtetést.

A kanonizáció és a jelen

Horace Engdahl, az irodalmi Nobel-díj bizottságának állandó titkára (1999–2009) írja: „Work on the prize means applying the canonical perspective to literature created in the present. It teaches how difficult it is to calculate the future prospects of a literary *oeuvre* or citical principle.”² (2013, 325.) De a kanonizáció és a jelen kapcsolatában azt is föl kell vetnünk, hogy az irodalom kanonikus szemlélete nem rég vált erős paradigmává (ugyancsak Engdahl érvel amellett, hogy a Nobel-díj odaítélése eleinte nem akart kanonizáló funkciót vállalni),³ ez előtérbe állította az irodalom társadalmiságának, történetiségének és intézményességének relevanciáját. De mivel a kánon-centrikus irodalomszemlélet eltávolít az írásművészet konkrét figyelemgyakorlataitól az intézményi, kontextuális, hatalmi, illetve történeti folyamatok követése irányában, ennek a szemléletnek az aktuális eluralkodása ellenében javaslom a művészi gyakorlatok tájékozódási igényességének tanulását, kutatását és tanítását, akkor is, ha nem Nobel-díjas vagy nem kanonizált szerzőről, műről van szó, és akkor is, ha kanonikus vagy Nobel-díjas szerzőről és/vagy műről van szó.

David Damrosh-t azért kedvelem, mert Franco Moretti-vel (2013) szemben fenntartja az egyéni olvasás nélkülözhetetlenségét. Ott tartunk, hogy diadalnak számít, ha az egyéni olvasás létjogosultsága megmarad, mert az irodalom kutatásában és oktatásában egyre inkább csak a történeti mintázatok, illetve konstellációk számítanak, amit a technológiai eszközök hatékonyabban tárnak fel, mint az egyéni olvasó. Arisztotelész megdöbbenne, hogy manapság csak történelmet vagyunk hajlandók olvasni, pedig ő figyelmeztetett, milyen előnyei vannak az irodalomnak a történetírással szemben.

¹ Az előadás a BBTE Bölcsészettudományi Kara Irodalomtudományi Intézetének 2020. október 30–31-én szervezett *Kánon, kanonizáció, irodalomoktatás* című online konferenciáján hangzott el.

A kanonizáció felől nézve úgy tűnik, hogy bármilyenek legyenek is az elbeszélések, versek, drámák, voltaképpen az őket intézményesen kanonizáló kutatás-, olvasás-, illetve oktatásmódok döntenek el, miként relevánsak vagy irrelevánsak. Ez az álláspont addig tartatható, amíg a kutatásban és az oktatásban inkább történeti folyamatok részeként beszélünk az irodalmi írás és olvasás gyakorlatairól, anélkül, hogy tanulnánk beletalálni azok ritmusaiba, mozgástereibe. Különben egyáltalán nem mindegy, hogy az az írásművészet, amelyet éppen olvasni tanulok, hogyan tájékozódik a kapcsolatteremtésben, vagy milyen késztetések révén hív meg intenzív történésekbe az olvasás idejében.

Damrosch mellett tanúskodnak-e a világirodalmi női ajkak? Avagy az irodalom társadalmiságától az írás és olvasás valós idejéig

Damrosch egy időszámításunk szerint 800 körül íródott szanszkrit költeménynek a nyugati költészeti hagyománnyal egybevetése révén mutatja meg, hogy kultúránként, illetve történetileg mennyire eltérők az irodalom konvenciói (2009, 10–13). A nyugati líra egyéni megnyilatkozáshoz kötöttségéhez képest a szanszkrit versben az irodalom társadalmi jellegének feltárulására mutat rá. Az újabb és újabb utalásadalékok legfőbb téje a vershelyzetbeli kert egyre népesebb közösségének kiterjedtségét megvilágítani.

Who wouldn't be angry to see
his dear wife with her lower lip bitten?
You scorned my warning to smell
the bee-holding lotus. Now you must suffer.
(Ingalls, 1990, 102.)

Saját fordításban:

Ki ne lenne haragos, ha látja,
hogy drága feleségének alsó ajkát megharapták?
Nem figyeltél rám, mikor intettelek, hogy ne szagold
a méhet ringató lótoszvirágot. Most szenvedhetsz.

Ha az ártatlan sorokba csak Abhinavagupta (a Damrosch által idézett hivatásos költő és versmagyarázó) olvasta bele időszámításunk szerint 1000 körül a sokszólamú magyarázatot, akkor ő a költő, a szerző pedig csak adatközlő. De hogyha Abhinavagupta az ilyen költeményekből tanulta, amibe minket is beavat, akkor kétségkívül annak művészetével van dolgunk, ahogy az irodalmi írás- és olvasás idejében sűrű történésekre, intenzív ritmusokra hangolódunk: gyakorlással. Ezúttal annak felfedezése közben, hogy újabb és újabb „sugalmazásokban” folytatható a „falazó beszéd”. Abhinavagupta szerint egy barátnő igyekszik menteni a félrelépett feleséget a feltehetően hallótávolságban lévő férj előtt, de az egy replikában sokszoros üzenet keretében felmerülnek még a következő lehetőségek: a szerető vigyázatlanságára utaló szemrehányó célzás (nem ilyen elrejtethetetlenül feltűnő helyen kellett volna megharapnod), a rivális feleségnek címzett

leforrázó célzás (nem téged akartak elcsábítani, hanem a vonzóbbat), a szomszédoknak szóló megvezető célzás (a férj ártatlanul veri meg a feleségét, ha megveri), illetve minden okos hallgatónak szóló cinkos kiszólás (így kell falazni egy barátnak). Szerintem ennél is többféle történés zajlik ebben a versgyakorlatban. Miért ne beszélhetne maga a férj a feleségéhez, amit ugyanúgy többféle megnyilatkozásként hallhatunk, mint a barátnő sokirányú sugalmazásait: 1. szemrehányó szarkazmussal elmondott szavakként olyan megnyilatkozótól, aki átlát a szitán, vagyis a kereshető ürügyeken és álcákon, még mielőtt a másik megtalálná vagy bevetné azokat; 2. jóindulattal, felajánlott kimentésképpen, noha (nemcsak az olvasó, hanem a feleség előtt is) nyilvánvaló, hogy tudja, mi történt.

A kulturális kontextus ismerete önmagában nem elég az irodalom írásához és olvasásához, kifinomult gyakorlati tájékozódásra is szükség van, ahogy Damrosch maga is jelzi ezeket. Nélkülözhetetlen az a korábbi olvasmányokban (én hozzátenném, hogy és más intenzív gyakorlati kísérletekben) szerzett edzettség, amely segít az életünk, illetve a körülöttünk zajló élet finom ritmusú történéseire hangolódunk: magunkban és messze másutt, a régmúltban és a jelenben egyaránt. De mindezt *most*: az írás, illetve az olvasás *valós idejében*.

Az indiai vers azt mutatja meg, milyen sok minden történhet irodalmi írás és olvasás közben. Nemcsak a szituáció, illetve a lehetséges „szereplők” kombinációi érdekesek, hanem a kapcsolatteremtő gesztusok is, illetve mindaz, ami a házasságban és/vagy barátságban élők között történik – nyilvánvalóan nem(csak) erotikus fellángolás és/vagy a másik kedvelése, hanem átverés, harag és szenvedés (is).

A mindent társadalmi történésekre vetítő tájékozódás nagyon sok embert összegyűjt a kert körül, de nem veszi észre benne a méhet és a lótoszvirágot. Pedig a szanszkrit költő ugyanolyan figyelmesen nézi a féltékenyen bosszúálló méhet a virághoz közelítő rivális ellenében, miként a haragos férjet. Nemcsak a kitalált ürügyről van szó, a vers ezúttal is többirányú célzást tesz. A lótoszvirág látványának és illatának csábítása ugyanúgy feledteti a leselkedő veszélyt (a fullánkot), mint a házasságtörő csábítás. De ez nemcsak metaforikus analógia, hanem két tényleges csábítás és csabulás egymás mellé kerülése, hiszen a világirodalom egy igen korai kanonikus könyvében is arról olvasunk, hogy egy növény hamvas gyümölcse, illetve a benne kínált titok csábította el az első nőt. Sőt, három csábítás történik itt, mert a méhet is ténylegesen vonzza a lótoszvirág – hiába mondanánk, hogy a lótoszvirág és a méh csak egy falazó, figyelemelterelő replika ürügye, mert legalább ennyire állíthatjuk ugyanezt a férjről, a másik feleségről vagy az egész összeseregleni látszó szomszédságról.

Nem azért kerül előtérbe a társadalmiság, mert a szanszkrit költészet alapvetően ennek feltárója, hiszen legalább ennyire az állati módon karmolás- vagy harapásnyomokat hagyó és nem kevésbé állatközeli intenzív erotikus kapcsolat történéseiről is szól – ugyanolyan erőteljes utalásokban, mint a feltehetően hallótávolságban lévő férj elképzelt haragjáról, vagy a másik nő megmentése érdekében trükköt bevető barátnő ravaszságáról. Azért kapunk társadalmi perspektívát mindehhez, mert egy kanonikusan (paradigmatikusan) kanonikus szemléletű kontextuális világirodalomfelfogás minden írás- és olvasástörténet társadalmi viszonyok és folyamatok alakulásritmusaira redukál

idővetületekként, nemcsak a szanszkrit versben, melynek ez úgymond az irodalmi-műfaji (*kavyas*) konvencióihoz tartozik, hanem a korábbi besorolás szerint az egyéni megnyilatkozáshoz kötött nyugati irodalomban is.

A történeti-kontextuális szemléletből adódik, hogy a versgyakorlatok közötti különbségek Damroschnál csak az eltérő kulturális rendszerek különbségei lehetnek. A korabeli (a szintén VIII. századi) Du Fu kínai költő szemlélődő költeménye, mely az éppen történőre reagál, egy egészen más kulturális hagyomány reprezentációja (Damrosch, 2013, 14–15.), pedig ugyanaz az ember, például az olvasó is gyakran átjár eltérő mozgásterek között: ezeknek a verseknek az olvasása közben a ravasz falazás bonyolult játszmáiból a szemlélődésbe és vissza, vagy megfordítva.

Engdahl a kanonizációt tartja kiismerhetetlennek: „Canonicity is a function of forces that cannot be controlled and do not form a closed and identifiable system”⁴ (2013, 325.) Én inkább az irodalmi gyakorlatok kanonikus-paradigmatikus besorolhatatlanságát hangsúlyoznám: nem jó a költészetet férjhez adni valamelyik relevanciarendhez, mert ettől kezdve minden elmés, irodalomtudományos és kanonikus vértettségünkkel faloznunk kell neki, nehogy kiderüljön a hütlensége. Merthogy egyetlen, mégoly komplex mozgástér sem foglalhatja magába a mozgásterek között folyton átjáró, sem a korabeli kulturális hagyományt, sem az éppen soron lévő kánont vagy relevanciarendet nem feltétlenül, félrelépés nélkül követő irodalmi kísérleteket.

Sirokai Mátyás ezt írja a *Lomboldal* című verseskötetében: „ahol ezt írom [pl. a bálványfa felé kötélhányolást], oda senki sem léphet be/ oda bárkit magammal vihetek.” (2020, 44.) Ezt is tanítani kellene, ahogy a versgyakorlat, valakinek a versgyakorlata magával vihet. Mert aki jártas egy mozgástérben, segíthet annak, aki valahol kevésbé vagy egyáltalán nem otthonos (vagy nem *ott honos*), hogy jártasságot szerezzen abban a mozgástérben. Damrosch sokat segíthet nekünk, hogy a kultúrák rendszerei, illetve a történeti korszakok közt jártasságot szerezzünk, mert nagyon otthonosan és ügyesen mozog ebben a mozgástérben. Abhinavagupta segíthet nekünk, hogy jártasságot szerezzünk az allúziók, illetve az egyszerre többféle címzettnek szóló különböző üzenetek értelmezésében. És valamennyire Berszán is segíthet, hogy az irodalom mozgástereiben, a vers-történesek ritmikai dimenzióiban szerezzünk jártasságot, de leginkább maguk a versek segítenek ebben. Nincs kizárva, hogy egészen másképp, mint ahogy Berszán próbálja meg, olykor talán nem elég ügyesen, inkább csak a saját bevezetett fogalmaira utaló allúziókra fokozva le mindazt, ami a vizsgált írásgyakorlatokban történik. Vajon a méh és a lótuszvirág, a férfi és a nő, a férj és a feleség, a barát és a szomszéd mi mindent kezdenek itt egymással? Nem a társadalmi szerkezetek a legérdekesebbek ebben a versben, hanem inkább az, ahogy a felsoroltak egymás társaságába kerülnek. Itt valaki gyakorlati tájékozódási kísérletet űz, olyan módokon, amelyeket be lehet sorolni ugyan műfaji, kulturális vagy társadalmi topológiákba, csak hogy ezzel éppen a történésük idejétől fosztjuk meg azokat és magunkat.

⁴ Saját fordításban: A kanonikusság olyan erők funkciója, melyeket nem ellenőrizhetünk, és amelyek nem állnak össze zárt, meghatározható rendszerré.

Következtetések

1. Az irodalom sohasem engedi végleg kanonizálni magát egyetlen értelemben sem, merthogy nem adhatja fel a gyakorlati tájékozódás igényességét, különben megszűnne annak művészete lenni.

2. A kánon, kanonizálás sokkal inkább a jelenkori kontextus-, illetve kánoncentrikus szemlélet partikularitása, mintsem a mindenkori irodalom alapvető sajátja. Az írás és olvasás *mostja* csak akkor esik egybe a kanonizáció történetének egy pillanatával, ha eszerint a kanonikus szemlélet szerint tájékozódunk.

3. Nem engedhetjük át az irodalmi gyakorlataink irányítását történeti, kontextuális vagy kanonizációs folyamatok logikájának. Fontos, hogy megmaradjunk a figyelmünket saját ritmusaiba bevonó történeteknél és gyakorlatoknál, melyekkel az írás- és olvasás-művészet mozgástereiben kísérletezhetünk, különben az irodalom művészi relevanciájáról mondunk le.

4. Az irodalomtörténet (újra) problematikus fogalommal lett: azt sugalmazza, hogy segít nyomon követni, ami az irodalomban történik, miközben egészen más történeti folyamatokat, történetileg kialakuló konstellációkat, mintázatokat, illetve az intézményes irodalmi rendszerek működéseit vázolja. Pedig az irodalmi írás- és olvasásgyakorlatok ezeknél sokkal többirányú történetek, melyeknek csak az idővetületei eshetnek a kiterjedt történeti dimenzióra. Irodalmat írni és olvasni annyit tesz, mint precíz figyelem-gesztusokban utána indulni a kiegészítő ritmikai dimenziókban történőknek: irodalomtörténet helyett irodalomtörténeteket. (Berszán, 2018)

5. Ha túlteng az előbbi, ez mindenképpen arra vall, hogy nem követjük/nem tanuljuk meg követni az irodalomtörténeteket. Az, hogy a gyerekeink keveset vagy egyáltalán nem olvasnak, minden bizonnyal ezzel is összefügg. Elmulasztottuk megtanítani őket erre (is).

6. Úgy gondolom, hogy az irodalom egyetlen konzisztens rendszeren belüli oktatása nem célszerű, sokkal jobb két vagy három, egymással összeegyeztethetetlen kutatási paradigma felől közelíteni, hogy a tanulók ne csak azok valamelyikének követését tanulják meg, hanem felfedezzék a tájékozódás elkerülhetlenségét közöttük, és ahelyett, hogy egyik vagy másik kutatási stratégiát mindent átfogónak tételeznének, inkább az irodalmi írás és olvasás közben tanult igényes gyakorlati tájékozódás felől váljanak érzékenyebbé a különböző relevanciarendek, illetve kanonizációs gyakorlatok (nemcsak történeti, hanem) kísérleti jellegére is.

7. Irodalmat és művészeteket azért érdemes oktatni, hogy a tanulók tágasabb mozgásterekben éljenek, mint az éppen domináns társadalmi-kulturális gyakorlatok mozgásterei (beleértve az aktuális irodalomtudományi paradigmákat is), és bármilyen területen fognak kibontakozni a későbbiekben, magukkal vigyék ennek igényét.

Irodalom

Berszán István (2018): *Ritmikai dimenziók. Az irodalomtól a gyakorlásfizikáig*. Egyetemi Műhely – Ráció, Kolozsvár – Budapest.

Damrosch, D. (2009): *How to Read World Literature*. Wiley-Balckwell, U.K. 10–13.

Engdahl, H. (2013): Canonization and World Literature: the Nobel Experience (2008). In: Theo D’haen, César Domínguez and Mads Rosendahl Thomsen (eds.): *World Literature. A Reader*. Routledge, London – NewYork. 316–328.

Moretti, F. (2013): *Distant Reading*. Verso, London.

Ingalls, D. H. H. et al. (eds. and trs). *The Dhvanyâloka of Anandavardhana with the Locana of Abhinavagupta*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 1990.

Sirokai Mátyás (2020): *Lomboldal*. Jelenkor, Pécs.